# سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی

**دکتر سپیده امیدواری*، دکتر علی منتظری**

پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی

**Title:** *Cancer in ancient Iranian medical books*

**Author(s):** *Omidvari S, (MD); Montazeri A, (PhD).*

**Introduction:** *In medical history of different nations, there are numerous documents concerning cancer. The present study is an investigation in ancient books to determine the part that Iranian medicine has played in the recognition of cancer.*

**Methods:** *30 Iranian medical books mostly from 3rd to 13th centuries A.H. in a library search study were examined.*

**Results:** *The findings showed that cancer in ancient medical books of Iran has been categorized under "swellings" and classified as "solid tumor" and "cold swelling". Like other diseases, the etiology of cancer has been related to four humours. Also the role of nutrition in cancer development has not been neglected. Concerning clinical manifestations, it has been discussed that cancer in early stages lacks clinical manifestations but with its progression gradually its symptoms and signs appear. Cancer was found to be more common in women and the most common organs involved were indicated as breast and uterus in women and pharynx, larynx, gut and genitalia in men. Cancer outbreak was reported in autumn. To differentiate cancer from other swellings, it has been recommended that all swellings must be viewed using clinical and physical examination. Concerning the prognosis of cancer, there was an agreement on its poor prognosis but some factors were considered important. Concerning the treatment of cancer, it was believed that although there is no complete cure, the treatment of cancer (medical management, surgery, diet) should be considered in its early stages.*

**Conclusion:** *The findings from this study indicate that in ancient Iranian medical books cancer has been thoroughly investigated from different perspectives, some of which still have maintained their scientific merits.*

**Keywords:** *Cancer, Islamic medicine, Iran, history of medicine.*

*Hakim 2006 ; 9(2): 31-38.*

* نویسنده مسؤول: تهران، خیابان فلسطین جنوبی، خیابان شهید وحید نظری، پلاک ۵۱. تلفن:۶۶۴۸۰۸۴۰ نمابر: ۶۶۴۸۰۸۰۵

پست الکترونیک:somidvari@ihsr.ac.ir



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

## چکیده

***مقدمه:*** *در تاریخ پزشکی ملل مختلف، مطالب بسیاری در مورد سرطان به‌چشم می‌خورد. مطالعه حاضر، کاوشی است در کتب کهن برای تبیین نقش پزشکی ایران در شناخت بیماری سرطان.*

***روش کار:*** *به‌طور کلی ۳۰ کتاب پزشکی ایرانی، از کتب پزشکی قرن ۳ تا۱۳ هجری قمری در قالب یک مطالعه کتابخانه‌ای در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفتند.*

***یافته‌ها:*** *بررسی‌ها نشان می‌دهند سرطان در کتب کهن پزشکی ایرانی در مبحث اورام مورد بحث قرار می‌گیرد و از اقسام «ورم صلب» و «آماس سرد» طبقه‌بندی می‌شود. همچون دیگر بیماری‌ها، سبب‌شناسی سرطان بر اساس اخلاط اربعه تبیین شده است. در عین حال، نقش تغذیه در ایجاد سرطان مورد غفلت قرار نگرفته است. از نظر تظاهرات بالینی، سرطان در مراحل اولیه فاقد علایم بالینی است اما به‌تدریج با پیشرفت سرطان، علایم و نشانه‌های آن ظاهر می‌گردند. سرطان در زنان شایع‌تر است و شایع‌ترین اعضای درگیر در زنان: پستان و رحم و در مردان: حلق، حنجره، روده و اندام‌های تناسلی می‌باشد. از نظر شیوع فصلی، سرطان در پاییز شایع‌تر است. در تشخیص افتراقی سرطان، انواع ورم‌های دیگر طرح و از طریق نشانه‌های بالینی آنها را از یکدیگر افتراق می‌دهند. در مورد پیش‌آگهی سرطان، بر پیش‌آگهی بد آن اتفاق نظر وجود دارد اما برخی عوامل را در پیش آگهی آن مؤثر می‌دانند. در مورد درمان سرطان، اعتقاد بر این است که هرچند درمان کامل برای سرطان وجود ندارد اما باید در مراحل اولیه بیماری به درمان آن (درمان دارویی، جراحی و رژیم غذایی) اقدام شود.*

***نتیجه‌گیری:*** *این مطالعه نشانگر آن است که سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی از جنبه‌های مختلف مورد بحث قرار گرفته است که بخشی از آنها هنوز ارزش علمی خود را حفظ کرده‌اند.*


***گل‌واژگان:*** *سرطان، طب اسلامی، ایران، تاریخ پزشکی.*

## مقدمه

در تاریخ پزشکی ملل مختلف مطالب زیادی دربارهٔ علل پیدایش، علایم بالینی، پیش‌آگهی و درمان سرطان به چشم می‌خورد. با این وجود، در بسیاری از منابع به شناخت بیماری سرطان در تاریخ پزشکی ایران چندان پرداخته نشده است (۳-۱) و این در حالی است که بیش از دو سوم دانشمندان و پزشکان اسلامی، ایرانی‌الاصل بوده‌اند (۴) و به نظر برخی مورخین حتی ایرانیان اصول آنچه را که طب یونانی نامیده می‌شود، به یونانیان تعلیم داده‌اند (۵). درست است که «طب ملی جزیی از طب بین‌المللی است و هرگز نباید تحت تأثیر ملت‌پرستی مفرط قرار گیرد» (۶)، اما هرگز نباید فراموش کرد که «از یاد بردن هر یک از افراد خانواده طب، تضعیف تمامی آن خاندان است» (۶).

تحقیق و پژوهش در کتب کهن طب اسلامی و ارایه آن، نه از باب اعتقاد به صحت کلیه مطالب مطرح شده در آن کتب، بلکه همان‌گونه که ادوارد براون در کتاب خود «طب اسلامی» اذعان می‌کند به این دلیل است که «در دوران طولانی قرون وسطی که همچون برزخی تمدن باستان و علی‌الخصوص یونان را از عصر جدید و رنسانس جدا می‌ساخت، طب اسلامی بهترین و اصیل‌ترین نمونه فرهنگ و علوم باستان را به جهانیان عرضه کرد» (۷) و «هیچگاه نبوده که پزشک بیش از دوره اسلامی شایسته افتخار و اطمینان باشد» (۸). عدم اطلاع از دیدگاه‌های علمی پزشکان بزرگی که سراسر حیات علمی آنها سرشار از عشق به فراگیری دانش و مجاهدت خستگی‌ناپذیر در این راه و استقلال فکری و روح منتقدانه (۹ و ۱۰)، و در عین حال امانت‌داری صادقانه علمی نسبت به میراث علمی گذشتگان و تطبیق آموخته‌ها با تجربه بوده است، نشانه بی‌کفایتی نسل‌های پس از آنان و عدم باور و ایمان به «خویشتن فرهنگی، علمی و تاریخی خود» می‌باشد.



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

مطالعه حاضر، کاوشی است در متون کهن برای تبیین نقش پزشکی ایران در شناخت بیماری سرطان.

## روش کار

در این پژوهش که در قالب یک مطالعه کتابخانه‌ای (بررسی متون) انجام شده است کتب مشهور طبی قرن ۳ تا ۱۳هجری قمری مورد بررسی قرار گرفته‌اند. به دلیل تفاوت در نسخه‌ها، گاه به چند نسخه از یک عنوان کتاب مراجعه شده است. از آنجا که اکثر منابع مورد بررسی به زبان عربی نگاشته شده بودند پس از جمع‌آوری و ترجمه اولیه، مطالب توسط یکی از اساتید زبان و ادبیات عرب مورد بازبینی و تصحیح قرار گرفتند. سپس، متون گردآوری شده بر اساس زمینه مورد بحث درباره سرطان، به سبب‌شناسی، علایم و نشانه‌های بالینی، شایع‌ترین اعضای درگیر، شیوع فصلی، تشخیص افتراقی، پیش‌آگهی و درمان تقسیم‌بندی شدند.

## یافته‌ها

در مجموع ۳۰ کتاب پزشکی ایرانی، از کتب طبی قرن ۳ تا ۱۳ هجری قمری مورد بررسی قرار رفتند (جدول ۱).

یافته‌ها نشان می‌دهند سرطان در متون کهن پزشکی ایرانی در مبحث «اورام» مورد بحث قرار می‌گیرد و از اقسام «ورم صلب» و «آماس سرد» طبقه‌بندی می‌شود (۱۸-۱۱).

**سبب‌شناسی سرطان:** همچون دیگر بیماری‌ها، سبب‌شناسی سرطان براساس اخلاط اربعه و تغییر آنها (سودا و به‌خصوص سودای سوخته شده) مورد بحث قرار می‌گیرد (۲۶-۱۹ و ۱۷). اخوینی در هدایه المتعلمین علل و چگونگی پدید آمدن سرطان را در یکی از اعضای بدن، بسیاری خلط، بدی قوام خلط، آمادگی عضو مبتلا، ضعف قوه هاضمه عضو مبتلا (و در نتیجه عدم توان هضم خلط) و ضعف قوه دافعه آن عضو ذکر می‌کند (۲۷). در عین حال نظریه اخلاط اربعه، باعث نشده که از نقش تغذیه در ایجاد سرطان غفلت شود. بوعلی سینا در قسمت‌های مختلف قانون، به نقش تغذیه در ایجاد خلط‌های ناپسند، بیمارکننده و مهلک اشاره می‌کند (۲۸). وی در کتاب دوم قانون، هنگامی که خواص مختلف گیاهان و مواد دارویی را برمی‌شمارد به سرطان‌زا بودن برخی از آنها همچون پیاز، بادمجان، گوشت گاو و عدس، در صورت استعمال زیاد اشاره می‌کند (۲۹).

گاه نیز علت پدید آمدن سرطان، عدم معالجه برخی بیماری‌های دیگر (همچون بعضی بیماری‌های پستان و مسامیر[1]) و تبدیل آنها به سرطان ذکر شده است (۳۲-۳۰). همچنین برخی، انواع زالوها را موجب زخم‌های بدخیم می‌دانسته‌اند (۳۳).

**جدول ۱- کتب پزشکی ایرانی مورد بررسی**

| نام کتاب | نام نویسنده | قرن (هـ.ق) |
|---|---|---|
| الطب المنصوری | محمد بن زکریای رازی | ۳ |
| الحاوی فی الطب | محمدبن زکریای رازی | ۳ |
| قصص و حکایات المرضی | محمدبن زکریای رازی | ۳ |
| من لایحضره الطبیب | محمدبن زکریای رازی | ۳ |
| برءالساعه | محمدبن زکریای رازی | ۳ |
| فردوس الحکمه فی الطب | ابوالحسن علی بن سهل ربن طبری | ۳ |
| کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی | علی بن عباس اهوازی | ۴ |
| پند نامه | علی بن عباس اهوازی | ۴ |
| المائه | ابوسهل عیسی بن یحیی مسیحی گرگانی | ۴ |
| القانون | ابوعلی حسین بن عبدالله ابن‌سینا | ۴ |
| رساله جودیه | ابوعلی حسین بن عبدالله ابن‌سینا | ۴ |
| هدایه المتعلمین فی الطب | ربیع بن احمد اخوینی | ۴ |
| دانشنامه در علم پزشکی | حکیم میسری | ۴ |
| الابنیه عن حقائق الادویه | موفق الدین ابومنصور علی هروی | ۴ و ۵ |
| صیدنه | ابوریحان محمد بن احمد بیرونی | ۴ و ۵ |
| ذخیره خوارزمشاهی | زین‌الدین اسماعیل جرجانی | ۵ و ۶ |
| الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه | زین‌الدین اسماعیل جرجانی | ۵ و ۶ |
| خفی علایی | زین‌الدین اسماعیل جرجانی | ۵ و ۶ |
| مجمع النوادر (چهار مقاله) | احمد بن عمر بن علی نظامی سمرقندی | ۶ |
| قانونچه | محمود بن محمد بن عمر چغمینی | ۸ |
| کفایه منصوری (کفایه مجاهدیه) | منصوربن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی | ۸ |
| شرح الاسباب و العلامات فی الطب | برهان الدین نفیس بن عوض بن حکیم الطبیب | ۹ |
| طب یوسفی (جامع الفواید) | یوسف بن محمد بن یوسف طبیب (یوسفی هروی) | ۱۰ |
| رساله چوب چینی | حکیم عمادالدین محمد | ۱۰ |
| تحفه المؤمنین (تحفه حکیم مؤمن) | محمد مؤمن بن میرزا محمد زمان تنکابنی | ۱۱ |
| ذخیره کامله یا ذخیره جراحی | حکیم محمد | ۱۱ |
| طب اکبری | میر محمد اکبر سمرقندی | ۱۱ و ۱۲ |
| مجمع الجوامع | میرمحمد حسین بن میرمحمد هادی‌عقیلی علوی | ۱۲ |
| دقائق العلاج فی الطب البدنی | حاج محمد کریم خان کرمانی | ۱۳ |
| حفظ الصّحه ناصری | کاظم بن محمد الرشتی | ۱۳ و ۱۴ |

**نشانه‌ها و علایم بالینی سرطان:** از نظر علایم بالینی، سرطان در مراحل اولیه فاقد علایم بالینی (۲۲ و ۲۴) و بنابراین تشخیص آن در این مرحله، دشوار است (۲۴-۲۳). اولین علایم بالینی سرطان، وجود توده کوچکی است گرد، به رنگ تیره که در لمس سفت و تا اندازه‌ای گرم است (۱۵ و ۲۳-۲۲ و ۳۵-۳۴). سرطان دارای ریشه بزرگی است (۳۶) و عروقی به‌رنگ سبز از

۱. دانه‌های بزرگی که نوک آنها ضخیم و بیخشان سخت محکم باشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۰۸۹۵ به نقل از کشاف اصطلاحات الفنون).



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

آن گسترده‌اند (۱۵ و ۱۸ و ۳۴ و ۳۶). در لمس، عروق دارای ضربان اندکند که گاه ضربان شدید می‌شود (۳۶). سرطان دارای رشد تدریجی است (۳۶-۳۵) اما ممکن است توده سرطانی آنقدر رشد کند که به اندازه یک هندوانه بزرگ یا بزرگ‌تر از آن شود و ممکن است در محل‌های مربوط به تنفس و بلع پدید آید و باعث مرگ بیمار شود (۳۷). هنگامی‌که توده بزرگ می‌شود، در اطراف آن عروق سبز و سرخ شبیه پاهای خرچنگ پدید می‌آید و ریشه‌ای شبیه به شکم خرچنگ پیدا می‌کند. به‌دلیل این مشابهت، نام بیماری را سرطان نهاده‌اند. در این مرحله، سرطان در بدن استحکام یافته است (۳۵). بوعلی سینا در قانون در توضیح وجه تسمیه سرطان دو احتمال را مطرح می‌کند. اول آنکه سرطان به اندام مبتلا چنان چنگ می‌زند که خرچنگ به شکار خود. دوم، به علت شباهت شکل ورم سرطانی به خرچنگ از باب گرد بودن سرطان در اکثر موارد و رنگ آن و خروج عروق مختلف از توده در اطراف آن، شبیه پاهای خرچنگ (۲۲). سرطان، ممکن است زخمی شود. زخم سرطانی، سیاه رنگ (۳۹-۳۸)، با لبه‌های سفت (۳۸) و در لمس گرم است، اطراف آن سرخ یا سیاه‌رنگ است و هر چند روز گسترش می‌یابد (۳۹). زخم سرطانی ممکن است دارای چرک پلید بدبو باشد (۳۸). ممکن است تب دایمی از علایم همراه سرطان باشد (۱۸)، همچون سرطان رحم (۴۰). برخی از انواع سرطان دارای درد شدید و برخی درد کمتر است. میزان دردناک بودن ضایعه سرطانی و نیز زخمی شدن آن، در ارتباط با ماده پدید آورندهٔ سرطان (سودای خالص یا سودای آمیخته شده با صفرای سوخته) می‌باشد (۲۳-۲۲ و ۳۵). می‌توان به‌وسیله دارو از زخمی شدن نوعی از سرطان که ماهیتاً تمایل به زخمی شدن دارد، جلوگیری نمود (۲۳).

**شایع‌ترین اعضای درگیر سرطان:** سرطان غالباً در اندام‌های نرم و متخلخل (همچون پستان) (۲۴-۲۲) و اندام‌های عصبانی (همچون رحم) (۲۳-۲۲ و ۳۶) پدید می‌آید و از این رو در زنان شایع‌تر از مردان است (۱۸ و ۲۳-۲۲). هر چند سرطان در کلیه اندام‌ها می‌تواند پدید می‌آید (۱۵ و ۴۱) (همچون چشم، بینی، دهان، رحم، پستان، روده، کبد و ...) (۲۲ و ۲۴ و ۴۳-۴۲) اما شایع‌ترین اندام‌های درگیر در زنان، پستان و رحم (۱۸ و ۲۳ و ۲۴ و ۳۵ و ۴۱) و در مردان، حلق (۲۴-۲۳)، حنجره (۲۳)، روده (۱۸ و ۲۴ و ۳۵)، اندام‌های تناسلی (۱۸ و ۲۴-۲۳ و ۳۵)، صورت (۱۸) و ساق پا (۳۵) ذکر شده است.

**شیوع فصلی سرطان:** سرطان در فصل پاییز شایع تر است (۴۵-۴۴) چرا که سودا در این فصل بسیار است (۴۴). و کلاً اگر فصول از ادای وظیفه معمول خود سرباز زنند و نقض قاعده کنند، احتمال زیاد دارد که موجب پدید آمدن بیماری های بدخیم (امراض ردئیه) شوند (۴۶).

**تشخیص افتراقی سرطان:** در تشخیص افتراقی سرطان، انواع ورم‌های دیگر همچون ورم‌های صلب (۱۳ و ۱۵ و ۳۶)، ورم‌های غده‌ای (مانند خنازیر[1]) (۱۳ و ۱۵)، سقیروس[2] (۲۴-۲۲ و ۳۵)، سلعه[3] (۱۵) و فلغمونی[4] (۲۲)، طرح و از طریق نشانه‌های بالینی همچون سفتی توده (۲۴)، چسبندگی توده به ناحیه مبتلا (۱۵)، وجود یا عدم وجود درد (۱۳ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۴)، میزان پیشرونده بودن ضایعه (۱۳ و ۲۲)، حرارت توده در لمس (۲۴)، رنگ توده (۲۲ و ۲۴)، عروق اطراف و منشعب از آن (۲۴-۲۳)، وجود ضربان (۲۴-۲۲)، ملتهب بودن ضایعه (۲۳)، وجود یا عدم حس در ناحیه مبتلا (۱۳ و ۱۵ و ۲۳-۲۲ و ۳۶)، آنها را از یکدیگر افتراق می‌دهند. و در این میان سرطان ورمی است که با گوشت و پوست در آمیخته است (۱۳ و ۱۵)، دارای درد (۱۳ و ۱۵ و ۲۲ و ۲۴ و ۳۵) و حس است (۱۳ و ۲۳-۲۲ و ۳۶) (مگر اینکه ورم سرطانی بسیار دوام یابد که در این صورت موجب مرگ اندام می‌شود و حس نیز از بین می‌رود) (۱۳ و ۱۵)، ضربان دارد (۲۴-۲۲ و ۳۵)، در لمس اندکی حرارت دارد (۲۴ و ۳۶)، سفت است (۲۴)، تیره‌رنگ (۲۲ و ۲۴)، و پیشرونده است (۱۳ و ۲۲ و ۳۵)، ملتهب است (۲۳)، و در اطراف آن عروق ممتد وجود دارند (۲۳ و ۳۶).

**پیش‌آگهی سرطان و عوامل مؤثر بر آن:** در مورد پیش‌آگهی سرطان، بر پیش‌آگهی بد آن اتفاق نظر وجود دارد (۱۱ و ۱۸ و ۳۵ و ۳۸) اما در عین حال عواملی همچون گذشت زمان و بزرگ شدن ضایعه (۱۸ و ۲۰ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷)، زخمی شدن آن (۱۱ و ۱۸ و ۳۶-۳۵ و ۳۹)، میزان سفتی آن (۳۴)، وجود چرک بدبو در محل ضایعه (۳۵)، محل سرطان مانند بین دو کتف و پشت (۳۵) را بر پیش‌آگهی مؤثر می‌دانند.

---

۱. ورم‌های سفت و کوچک سلی به رنگ تن که در گردن، زیربغل و نواحی دیگر پدید می‌آیند. آماسی که از گوشت جدا است اما از پوست جدا نیست. (لغت‌نامه دهخدا، ص ۹۹۷۳).

۲. نوعی آماس سودایی به زبان یونانی (skirros) که دارای حس درد و ضربان نمی‌باشد و در لمس گرم نیست و در اطراف آن رگ‌های مختلف وجود ندارند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۳۶۸۶؛ الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه، کتاب سوم، کفتار بیست و دوم، باب دهم، ص ۵۵۵).

۳. نوعی آماس که از گوشت و پوست جدا است (ذخیره خوارزمشاهی، کتاب دوم، باب ششم، ص ۳۶).

۴. آماس خونی؛ و پیشینیان همه آماس‌های گرم را فلغمونی گفته‌اند و سپس قرار بر این افتاده که فلغمونی، آماس خونی را گویند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۷۲۰۹).



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

**درمان:** بخش درمان، بزرگ‌ترین حجم را در مقوله سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی به خود اختصاص داده است و در آن به تفصیل نسخه‌های بسیاری جهت اشکال مختلف بالینی سرطان ذکر شده است. دربارهٔ درمان سرطان، اعتقاد بر این است که هر چند درمان کامل جهت سرطان وجود ندارد (مگر به‌ندرت و در مراحل بسیار ابتدایی آن که درمان ممکن است موجب شفای بیمار شود) (۳۵ و ۴۸-۴۷) اما می‌بایست سرطان هر چه سریع‌تر تشخیص داده شود و به درمان آن اقدام شود (۱۸ و ۲۰ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷). درمان‌های مورد استفاده برای سرطان را در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان به سه دسته تقسیم نمود: درمان‌های دارویی، جراحی و رعایت رژیم غذایی. برخی روش‌های به‌کارگرفته شده در درمان سرطان عبارتند از: استفاده از مرهم‌های[۱] مختلف (۱۷ و۳۷ و ۴۱ و ۴۹-۴۸) برای سرطان غیرزخمی جهت جلوگیری از زخمی شدن آن (۳۶) و نیز درمان سرطان زخمی (۳۵ و ۳۷ و ۴۹) و جلوگیری از عود سرطان (۳۵)، ضمادهای[۲] گوناگون (۲۴ و ۳۴ و ۴۸ و۵۱-۵۰) ، تعاهد کردن[۳] (۳۹)، سکونت در مناطق معتدله (۲۰)، رژیم غذایی (۱۷-۱۶ و ۲۰ و ۲۴ و ۳۵ و ۳۷ و۳۹ و ۴۸-۴۷ و ۵۰) ، به‌کار بردن اطلیه[۴] (۱۷ و ۳۵ و ۵۲) برای جلوگیری از زخمی شدن و پیشرفت سرطان (۳۹ و ۴۸) و درمان زخم‌های پلید (۵۴-۵۳)، آشامیدن منضجات[۵] (۳۵)، اسهال (۱۷-۱۶ و ۳۷-۳۶ و ۳۹ و ۴۷ و ۵۰)، استفراغ سودا ( ۲۰ و ۲۴ و ۲۶ و ۳۵ و ۴۸ و ۵۵)، تسکین درد و سوزش (۱۷ و ۳۶-۳۵)، استفاده از داروهای معدنی مغسول[۶] (۲۴)، استفاده از حکاکه[۷] سنگ سیاه (۲۴)، حکاکه سنگ آسیا (۴۸)، حکاکه اسرب[۸] (۲۴ و ۳۶ و ۴۸) و سنگ افسان[۹] (۲۴)، چوب چینی (۲۵)، جراحی (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۴۸-۴۷ و ۵۶)، داغ کردن (۳۹ و ۴۸-۴۷)، تنقیه (۵۸-۵۷)، استفاده از داروهای تحلیل برنده سرطان (۲۴ و ۳۷-۳۶ و ۴۸ و ۵۸) و فصد[۱۰] (۱۷-۱۶ و۲۰ و ۳۷-۳۵ و ۳۹ و ۴۷ و ۵۰ و ۵۸).

ابن‌سینا در کتاب دوم قانون، هنگامی‌که خواص دارویی گیاهان و برخی مواد دیگر را بر می‌شمارد از گیاهان و مواد بسیاری جهت درمان زخم‌های سرطانی نام می‌برد (۴۲) که برخی از آنها عبارتند از:

اقحوان (بابونه گاوچشم)، اشق، آبار، ایرسا (زنبق)، انجره (گزنه)، پیاز، پرسیاوشان، جند بیدستر، گاوشیر، گل اربه، پوست تازه برکنده گوسفند، جارالنهر، پنیر کهنه، چنار، درخت پشه، هزارچشم، جیوه، زفت، زعفران، زنگار، زیتون، سراوند، شیره فیل زهره، شیره انگدان، نخود، گز، کندر (مخلوط با قیمولیا)، گندنا، لادن، فیلگوش، بارهنگ، هفت برگ، آبکامه، نرگس، مس، هسته خرما، سیر بیابانی، سماق، سلق، ماهی، به، سریش، عدس پخته شده با سرکه، عالوسیس، هزارگوشان، ترب، عشقه، خاکستر پوست خارپشت، شاه پسند، خاکستر آب انجیر، انار، موی، قدومه، توتیا، لوبیا گرگی، انجیر، توت، سیر، خشخاش، حضی الکلب و الاکلنگ (ذراریح).

علی‌بن‌عباس اهوازی درمان بیماری‌های مختلف را به دو دسته به‌کار بردن تدبیر و ادویه (استفاده از داروها) و جراحی (۵۹) (جراحی عروق، جراحی در گوشت و جراحی استخوان) (۶۰) تقسیم می‌کند. در مورد سرطان، همان‌گونه که ذکر گردید، هم درمان‌های دارویی و هم جراحی (بسته به مورد) اعمال می‌شده است. اهداف درمان موضعی سرطان به‌وسیله دارو عبارتند از:

از بین بردن سرطان به‌طور کلی (که البته تأکید شده است که دستیابی به آن بسیار دشوار است) (۴۷)، جلوگیری از افزایش سرطان (۲۴ و ۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، جلوگیری از زخمی‌شدن سرطان (۲۴ و ۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، درمان زخم در صورتی که سرطان زخمی باشد (۳۵ و ۳۸ و ۴۸-۴۷)، تسکین درد و سوزش (۱۷ و ۳۶-۳۵ و ۳۸).

**شرایط استفاده از جراحی در درمان سرطان:** در مواردی که عضو مبتلا به سرطان، قابل دستیابی به‌طریقه جراحی باشد (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۵۱ و ۵۶) (همچون پستان)، مجاور شریانی بزرگ یا عصبی مهم نبوده (۴۱)، از اعضای شریف دور باشد (۴۸)، توده سرطانی کوچک باشد (۴۸-۴۷) (و در ابتدای بیماری تشخیص داده شده باشد)، امکان جراحی توده سرطانی از ریشه (بدون برجا گذاشتن قسمت‌هایی از آن) وجود داشته باشد (۲۰ و ۳۹)، توصیه به جراحی جهت درمان سرطان شده است.

**اصول استفاده از جراحی در درمان سرطان:** در مورد نحوه جراحی سرطان بر موارد زیر تأکید شده است:

۱- بریدن سرطان از ریشه و به تمامی تا چیزی از آن باقی نماند (۲۰ و ۳۹ و ۴۱ و ۴۷).

۱. داروی نرم که بر جراحت بندند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۰۷۲۴).
۲. چند قلم دارو که با مایعی مخلوط و درهم سازند تا حدی که نرم شود آنگاه شیء مخلوط را بر عضو نهند. و فرق بین طلا و ضماد آن است که دارویی که برای طلا به کار برند از ضماد رقیق‌تر باشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۱۸۱).
۳. تیمار داشتن و نگاهداشت امور نمودن (لغت‌نامه دهخدا، ص ۶۷۹۶).
۴. آنچه از رقیق القوام که بر عضو مالند و چون ضماد محتاج بستن نباشد (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۴۸۷).
۵. هر دارویی که خلط را پخته کند و آماده کند برای دفع و نیز دارویی که ریش را پخته کند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۶۵۹).
۶. گذارده شده در آب تا در آن نفوذ کند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۱۲۲۹).
۷. سوده، آنچه از ساییدن دو چیز به یکدیگر جدا شود (لغت‌نامه دهخدا، ص ۹۱۵۵).
۸. سرب (لغت‌نامه دهخدا، ص ۲۲۶۹).
۹. آهن و سنگی را گویند که بدان کارد و شمشیر و مانند آن تیز کنند (لغت‌نامه دهخدا، ص ۳۰۶۶).
۶. رگ زدن (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۷۱۶۷).



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

۲- جاری شدن خون از محل جراحی سرطان و سپس فشردن عروق اطراف موضع تا خون تیره سوداوی از آن خارج شود (۴۱ و ۴۷).

۳- برش گرد در مورد جراحی سرطان پستان (۴۱).

۴- معالجه موضع پس از جراحی، با مرهم‌ها و ادویه مختلف مورد استفاده جهت درمان زخم‌ها (۴۱).

جرجانی هنگامی‌که از درمان جراحی در مورد سرطان سخن می‌گوید بر لزوم برداشت حاشیه سالم[1] به‌هنگام برداشتن توده اصلی تأکید می‌کند (۴۸).

**درمان مراحل انتهایی سرطان:** در مواردی‌که سرطان پیشرفت کرده یا دسترسی جهت درمان جراحی به آن وجود ندارد، درمان نگهدارنده شامل کاهش درد (۵۱)، جلوگیری از پیشرفت بیماری (۴۸ و ۵۱)، و در صورت امکان تحلیل بردن مقداری از ضایعه (۵۱)، جلوگیری از زخمی شدن سرطان (۱۱ و ۴۸)، درمان زخم در صورت زخمی شدن سرطان (۱۱)، استفراغ (سودا) (۴۸) و تغذیه خوب (۳۵ و ۴۸-۴۷) می‌باشد.

**نقش تغذیه در درمان سرطان:** رژیم غذایی توصیه شده در درمان سرطان را به‌طور کلی می توان به دو بخش تقسیم نمود:

۱- اجتناب از غذاهای مولد سودا (و در نتیجه سرطان) همچون عدس، گوشت گاو، گوشت جانوران وحشی، شراب سیاه غلیظ، ادویه گرم، بادمجان (۱۶ و ۳۷).

۲- برخورداری از تغذیه خوب (کمی و کیفی) همچون گوشت مرغ و جوجه، بزغاله، ماهی رضراضی، گوشت بره، شراب رقیق، نان‌حواری، شیر تازه، روغن‌بادام، شکر، کشکاب، ماش، کدو، ماءالشعیر، زرده تخم نیم‌بند، دوغ گاو تصفیه شده، غذاهای حاوی سبزی‌های شاداب، شربت بنفشه، شربت نیلوفر و ... (۱۶ و ۲۰ و۲۴ و ۳۵ و ۳۷ و ۳۹ و ۴۸-۴۷ و ۵۰).

**عود سرطان علی‌رغم جراحی:** در مورد عود سرطان علی‌رغم جراحی، در گذشته این تصور وجود داشته است که علت عود سرطان پس از جراحی در تمامی موارد، خود انجام عمل جراحی بوده است و در نتیجه برخی پزشکان عمل جراحی را در هیچ موردی در درمان سرطان مؤثر نمی‌دانستند و انجام آن را جایز نمی‌شمردند (۴۸-۴۷ و ۵۶).

اما پزشکان مشهور ایرانی علت این امر را، نفس عمل جراحی نمی‌دانسته‌اند، بلکه پدید آمدن سرطان را در موضع دوم، به‌دلیل انتشار سرطان به آن موضع پیش از عمل جراحی می‌دانستند که چون هنوز علایم بالینی آن ظاهر نشده بود، در زمان انجام جراحی تشخیص داده نشده است و مدت زمانی پس از جراحی علایم بالینی آن آشکار شده است. منشأ متاستاز را نیز یا موضع کشف شده اولیه سرطان، پیش از انجام عمل جراحی می‌دانستند و یا موضعی دیگر که هر دو موضع ابتدایی و ثانویه را در زمان‌های مختلف مبتلا نموده است (۴۸-۴۷). از دیگر علل عود سرطان، عدم برداشت کامل موضع سرطان و انتشار سرطان از طریق عروق آن به اطراف ذکر شده است (۱۷).

## بحث

یافته‌ها نشانگر آنند که برخلاف نظر برخی محققان، نقش پزشکان مشهور ایرانی در دوران قرون وسطی، صرفاً ترجمه و انتقال مطالب موجود در کتب پزشکی یونانی نبوده است بلکه همان‌گونه که اشاره گردید پزشکان ایرانی با نگرش منتقدانه، مطالب کتب طبی دوره‌های قبل را مورد بررسی قرار می‌دادند و هر مورد که با تجربه یا یافته‌های علمی زمان مغایرت داشته، مورد نقد و مداقه قرار می‌گرفته و تفاسیر جدید ارایه می‌شده است (۱۷ و ۴۸-۴۷). درمان جراحی نیز همچون دیگر درمان‌ها، جایگاه ویژه‌ای در درمان بیماری سرطان داشته است و علی‌رغم آن‌که برخی از متون بررسی کننده تاریخچه جراحی و سرطان، ذکری از آن به‌میان نیاورده‌اند متون ارزنده کهن پزشکی ایران خود گواه صادقی بر این مدعا می‌باشند.

## نتیجه‌گیری

این مطالعه نشانگر آنست که سرطان در کتب پزشکی کهن ایرانی از جنبه‌های مختلف مورد بحث قرار گرفته است که بخشی از آنها هنوز ارزش علمی خود را حفظ کرده‌اند.

این پژوهش را – که ادای دین بسیار ناچیزی به زحمات بسیار مردانی بزرگ می‌باشد– با کلماتی که رازی در انتهای کتاب خود «من لایحضره الطبیب» آورده است، به پایان می‌بریم:

«سپاس می‌گزاریم خداوندی را که به ما عقل بخشید، سپاسی بیکران آنچنان که شایسته اوست و درود خدا باد بر محمد (ص) و یاران او در هر صبح و شام».

## تشکر و قدردانی

از جناب آقای دکتر مقدسی که ترجمه متون عربی را بازبینی و تصحیح نموده‌اند، سپاسگزاری می‌گردد.

[1] Safe margin



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

## References


1- Donegan WL. An introduction to the history of breast cancer. In: Donegan WL, Spartt JS. Cancer of the Breast. 5th ed. St. Louis: Saunders Company. 2002; pp: 1-19.

2- Brieger GH. The development of surgery. Historical aspects important in the origin and development of modern surgical science. In: Sabiston DC, Lyerly HK. Sabiston Textbook of Surgery. 15th ed. Philadelphia: Saunders Company. 1997; pp: 1-15.

۳- عزب خ. السرطان فی التراث الطبی الاسلامی. (قابل دسترسی در: http://www.islam-online.net/iol-arabic/dowalia/scince7.asp)

۴- نفیسی ا. پیشگفتار مترجم. در: رازی، محمد بن زکریا. من لا یحضره الطبیب. چاپ اول. تهران: جهاد دانشگاهی دانشکده پزشکی دانشگاه تهران. ۱۳۶۳. ص: ۶.

۵- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص: ۳۶.

۶- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص: ۶۴۶.

۷- براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱. ص: ۳۴.

۸- الگود س. تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. ترجمه: فرقانی ب. چاپ اول. تهران: انتشارات امیرکبیر. ۱۳۵۶. ص ۲۶۷.

۹- نجم‌آبادی م. مقدمه. در: براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱

۱۰- براون ا. طب اسلامی. ترجمه: رجب‌نیا م. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. ۱۳۵۱. ص: ۹۰.

۱۱- رازی محمدبن زکریا. الطب المنصوری. المقاله السابعه: جمل و جوامع من صناعه الجبر و الجراحات و القروح. ص: ۷۶.

۱۲- اهوازی علی‌بن‌عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله التاسعه، الباب الثانی عشر: فی علاج السرطان. ص: ۴۶۷.

۱۳- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الثانی، التعلیم الاول، الفصل الخامس: فی الامراض المرکبه.

۱۴- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی اصناف الاورام، ص: ۶۰۲.

۱۵- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب دوم، باب ششم: اندر شناختن احوال آماس‌ها. ص: ۳۶.

۱۶- چغمینی محمود بن محمد بن عمر. قانونچه. فصل هفتم: در سرطان و خنازیر. ص: ۱۴۸.

۱۷- نفیس بن عوض بن حکیم طبیب کرمانی. برهان الدین. شرح الاسباب و العلامات. الاورام، السرطان.

۱۸- کرمانی حاج محمد کریم خان بن ابراهیم. دقائق العلاج فی الطب البدنی. ص: ۲۵۰.

۱۹- ربن الطبری ابی الحسن علی بن سهل. فردوس الحکمه فی الطب. النوع الرابع، المقاله الحادیه عشر، الباب السادس: فی الاورام. ص: ۳۲۵.

۲۰- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله الثالثه عشر، الباب الثانی و الثلاثون: فی علاج السرطان. ص: ۱۹۰.

۲۱- عیسی‌بن‌یحیی مسیحی گرگانی ابوسهل. المائه. الکتاب الاربعون، فی الاورام.

۲۲- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الرابع، الفن الثالث، المقاله الثانیه: فی الاورام البارده، فی السرطان.

۲۳- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب هفتم، گفتار دوم، باب نخستین: اندر شناختن مادت‌ها سرد که آماس‌ها سرد از آن تولد کند و اندر شناختن انواع آماس‌ها سرد.

۲۴- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه. کتاب سوم، گفتار بیست و دوم، باب دهم: اندر اماس سرطان، ص: ۵۵۵.

۲۵- حکیم عمادالدین محمد. رساله چوب چینی. ص: ۲۵۲.

۲۶- کاظم بن محمد الرشتی ملک الاطباء. حفظ الصحه ناصری.

۲۷- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی الاحتقان و الاستفراغ. ص: ۱۷۹.

۲۸- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الثالث، التعلیم الثانی، الفصل السابع: فی تدبیرالمأکول.

۲۹- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الثانی، القاعده، الفصل الثانی: بصل و باذنجان، الفصل الثانی عشر: لحم، الفصل السادس عشر: عدس.

۳۰- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الثالث، الفن الثانی عشر: فی الثدی و احواله، فی اورام الثدی الحاره.

۳۱- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب ششم، باب پنجم: اندر آماس کرم که در بستان بدید آید.

۳۲- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الرابع، الفن الثالث: فی الاورام و البثور، المقاله الثانیه: فی الاورام البارده.

۳۳- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الرابع، الفصل الثانی عشرون، العلق.

۳۴- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلیمن فی الطب. فی اصناف الاورام. ص: ۶۰۵.

۳۵- علوی عقیلی خراسانی محمد حسین بن محمد هادی. مجمع الجوامع. هیکل دوم، باب دوم، فصل هفتم، در بیان سرطان و اقسام و اسباب و علامات و معالجات آن. ص: ۱۲۷.

۳۶- رازی محمد بن زکریا. الحاوی فی الطب. الجزء الثانی عشر: فی السرطان و القروح السرطانیه فی ظاهر الجسم و السرطان المتأکل المتعفن.

۳۷- رازی محمد بن زکریا. الطب المنصوری. المقاله السابعه: جمل و جوامع من صناعه الجبر و الجراحات و القروح. ص: ۷۶.

۳۸- نفیس بن عوض بن حکیم طبیب کرمانی برهان‌الدین. شرح الاسباب و العلامات. الاورام، السرطان. ص: ۲۷۸.

۳۹- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. فی السرطان. ص: ۶۰۶.

۴۰- اخوینی ربیع بن احمد. هدایه المتعلمین فی الطب. باب قروح الرحم. ص: ۵۳۷.

۴۱- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله التاسعه، الباب الثانی عشر: فی علاج السرطان. ص: ۴۶۸.

۴۲- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الثانی. القاعده.

۴۳- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الثالث، الجزء الثانی، الفن الرابع عشر، المقاله الثالثه، الفصل الثامن.




[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]

۴۴- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الثانی، التعلیم الثانی، الجمله الاول، الفصل السادس: فی فعل کیفیات الاهویه و مقتضیات الفصول.
۴۵- جرجانی زین الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب سوم، بخش اول، ص: ۳۳.
۴۶- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الثانی، التعلیم الثانی، الجمله الاول، الفصل الرابع: فی احکام الفصول و تغاییرها. ص:
۴۷- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الرابع، الفن الثالث، المقاله الثانیه، فصل فی العلاج الذی یجب أن یتوقع من علاجه. ص:
۴۸- جرجانی زین‌الدین‌اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب هفتم، کفتار دوم، باب چهارم: اندر سرطان و علاج آن.
۴۹- اهوازی علی‌بن‌عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله الثالثه عشر، الباب الثانی و الثلاثون: فی علاج السرطان، ص: ۱۹۱.
۵۰- اهوازی علی‌بن‌عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله الخامسه، الباب السادس و الاربعون: فی علاج السرطان. ص: ۲۸۶.
۵۱-اهوازی علی‌بن‌عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله الثامنه، الباب السابع عشر: فی علاج السرطان الحادث فی الرحم. ص: ۴۳۲.
۵۲- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. خفی علایی. بخش دوم، مقالت چهارم: اندر آماس‌ها و جراحت‌ها و ریش‌ها، سرطان.
۵۳- جرجانی زین‌الدین اسماعیل. الاغراض الطبیه و المباحث العلائیه. کتاب سوم، گفتار نوزدهم، باب چهارم: اندر بیماری‌ها که اندر بستان بدید آید. ص: ۵۱۱.
۵۴- جرجانی زین الدین اسماعیل. ذخیره خوارزمشاهی. کتاب ششم، باب نهم: اندر علاج ریش‌های بلید که کوشت بستان بخورد.
۵۵- ابن‌سینا ابوعلی حسین بن عبدالله. القانون فی الطب. الکتاب الاول، الفن الرابع، الفصل الثالث، فی انه کیف و متی یجب ان یستفرغ.
۵۶- ربن الطبری ابی الحسن علی بن سهل. فردوس الحکمه فی الطب. النوع الرابع، المقاله الحادیه عشر، الباب الرابع: فی البرص و الحکه و الحصف و الخنازیر و السرطان و القوبا و السعفه. ص: ۳۲۲.
۵۷- یوسف بن محمد بن یوسف طبیب (یوسفی هروی). طب یوسفی (جامع الفواید)، سرطان.
۵۸- منصور بن محمد بن احمد بن یوسف بن الیاس شیرازی. کفایه منصوری(کفایه مجاهدیه). ص: ۱۷۶.
۵۹- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله الثانیه، الباب الاول: فی تقسیم المداواه و طرق العلاج. ص: ۸۵.
۶۰- اهوازی علی بن عباس. کامل الصناعه الطبیه المعروف بالملکی. الجزء الثانی، المقاله التاسعه، الباب الاول: فی تقسیم العمل بالید. ص: ۴۵۶.



[ Downloaded from hakim.tums.ac.ir on 2026-11-28 ]